

247sk04

भारतीयविद्यापरिचयः-२

प्रस्तावना

भारतभूमौ प्रायः दश सहस्रं वर्षाणि यदाविष्कृतं यच्चिन्तितं यत् शास्त्रार्थेन निश्चितं तत्सर्वमपि प्रायः संस्कृतभाषया निबद्धमस्ति। भारते विद्यालयानां भाषा, राजव्यवहारस्य भाषा, शास्त्रलेखनस्य भाषा, काव्यनाटकादिलेखनस्य भाषा च संस्कृतमेव आसीत्। तथा भाषया इहपरलोकसाधनाय अपि विद्याः सुनिबद्धाः सन्ति। तासां विद्यानां संक्षेपेण परिचयः छात्राणां भवतु इति धिया इतः पूर्वपाठेषु विद्याविभागः प्रदर्शितः। ततश्च वेदतदङ्गानां च परिचयः कारितः। तत्र भारतीयविद्यापरिचये वेदस्य उपाङ्गानि उपवेदाः इतीदम् अवशिष्टम्। तस्य परिचयः प्रस्तोष्यते।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन-

- वेदस्य उपाङ्गानि बुध्यात्।
- वेदस्य उपवेदान् परिचिनुयात्।
- वेदेतदङ्गोपाङ्गोपवेदानां विभागान् निश्चिनुयात्।
- विभिन्नानां प्रस्थानाम् प्रयोजनम् अवधारयेत्।
- भारतीयस्य संस्कृतवाङ्मयस्य प्रारूपं जानीयात्।

४.१) उपाङ्गानि

अष्टादश विद्यास्थानानि सन्ति। तत्र प्रथमं चत्वारो वेदाः, ततः षड् अङ्गानि च निरूपितानि। अधुना उपाङ्गानि निरूप्यन्ते। पुराणानि न्यायः मीमांसा धर्मशास्त्रम् इति चत्वारि उपाङ्गानि सन्ति। तानि क्रमशः निरूप्यन्ते।

४.२) पुराणम्

वेदमधीत्य जीवनस्य कृत्याकृत्यविवेकं प्राप्तुमसमर्थानां तद्विवेकाय तत्त्वदर्शिनो मुनयः पुराणानि विरचितवन्तः। ते च पुराणकर्तारो भगवन्तः वेदव्यासाः। पुराणेषु वेदोक्तम् तत्त्वं दृष्टान्तरूपैः पुरातनैः देव-मुनि-राजप्रभृतीनां वृत्तान्तैः बोध्यते। अतः "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" इति साम्प्रदायिका वदन्ति। इतिहासेन पुराणेन च वेदतात्पर्यस्य विस्तरेण निरूपणम् उपबृंहणं भवति। अर्थात् विस्तरेण

दृष्टान्तादिभिः अर्थं विवृत्य विवृत्य प्रकाशनम्। पुराणेषु वर्णिताः विषयाः वेदोक्तस्य निगूढस्यापि तत्त्वस्य सरलतया निरूपणाय अत्यन्तम् उपकुर्वन्ति। पुरातनाः वृत्तान्ताः धर्मादितत्त्वनिरूपणाय निदर्शनरूपेण यदा वर्ण्यन्ते तदा तत्त्वाभिव्यञ्जकाः ते सर्वदा नवा इव भवन्ति। अतः पुरा अपि नवं पुराणम् इति वदन्ति। पुरा नाम प्राचीनम् इत्यर्थः। पुराणग्रन्थानां सामान्यं स्वरूपम् भवति यथा

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥

सर्गः, प्रतिसर्गः, वंशः, मन्वन्तराणि, वंशानुचरितम् इति पञ्चभिः अंशैः युक्तं पुराणं भवति। सर्गः सृष्टिः। प्रतिसर्गः हि सृष्टिः लयः पुनः सृष्टिश्च इति। वंशः हि सृष्ट्यादौ कदा कदा कः कः वंशः आसीत् इत्येवं वर्णनम्। वंशानुचरितं हि सूर्यचन्द्रवंशीयानां राजादीनां वर्णनम्। एते पञ्च अंशाः पुराणे अन्तर्भवन्ति। एतान् अतिरिच्यापि अनेके विषयाः पुराणेषु भवन्ति।

भक्तिमार्गस्य प्रतिपादनं, तस्य प्रसारः चेति पुराणानां प्रधानं प्रयोजनम्। दुष्कृतां विनाशं कृत्वा भगवान् कथं भक्तान् रक्षति इति विषयस्य ललिततया प्रतिपादनेन एतानि पुराणानि मानवान् भक्तिमार्गं प्रेरयन्ति। भक्त्या दुःखक्षयः भवति, पुरुषार्थचतुष्टयं च सिध्यति इति भक्तेषु भावना जायते। बाहुल्येन पुराणानि शिवभक्तिपराणि। कानिचन विष्णुभक्तिपराणि। एकं च देवीपरम्।

पुरा पुराणश्लोकसंख्या एककोटिः आसीत्। भगवान् बादरायणः व्यासदेवः संक्षिप्य ताम् लक्षचतुष्टयं चकार। अष्टादश महापुराणानि सन्ति। उपपुराणानि अवान्तरपुराणानि अपि बहूनि सन्ति।

अत्र अधः तालिकायां पुराणनाम तस्य श्लोकसंख्या च प्रदत्तास्ति।

अनुक्रमः	पुराणनाम	श्लोकसंख्या
१	ब्राह्मम्	३००००
२	पाद्मम्	५५०००
३	वैष्णवम्	२३०००
४	शैवम्	२४०००
५	भागवतम्(देवी)	१८०००
६	नारदीयम्	२५०००
७	मार्कण्डेयम्	९०००
८	आग्नेयम्	१६०००
९	भविष्यम्	१४५००
१०	ब्रह्मवैवर्तम्	१८०००
११	लैङ्गम्	११०००
१२	वाराहम्	२४०००

१३	स्कान्दम्	८११००
१४	वामनम्	१००००
१५	कौर्मम्	१८०००
१६	मात्स्यम्	१४०००
१७	गारुडम्	१९०००
१८	ब्रह्माण्डम्	१२०००

पुराणानां कर्तृ-संख्या-नामानि

पुराणानां रचयिता भगवान् वेदव्यासः। तस्य पुराणमुनिः इति नाम प्रसिद्धमेव भवति। पुराणानां संख्या भवति अष्टादश। तेषां नामानि ग्रहीतुं कश्चन प्राचीनश्लोकः सर्वत्र उद्ध्रियते। स च यथा -

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।

अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते॥

अत्र पुराणानाम् प्रथमाक्षराणि गृहीत्वा तेषां नामानि स्मार्यन्ते।

मद्वयम् - मकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणद्वयं भवति। तच्च **मत्स्यपुराणं मार्कण्डेयपुराणम्** इति।

भद्वयम् - भकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणद्वयं नाम **भविष्यपुराणं भागवतपुराणम्** चेति।

ब्रत्रयम् - ब्रकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणत्रयं नाम **ब्रह्माण्डपुराणं, ब्रह्मपुराणं, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्** चेति।

वचतुष्टयम् - वकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणचतुष्टयं नाम **वराहपुराणं, वामनपुराणं, वायुपुराणं, विष्णुपुराणम्**।

अ - अग्निपुराणम्

ना - नारदपुराणम्

प - पद्मपुराणम्

लि - लिङ्गपुराणम्

ग - गरुडपुराणम्

कू - कूर्मपुराणम्

स्क - स्कन्दपुराणम्

पुराणप्रवचनकर्तारः

केन किं पुराणं प्रोक्तमिति अधो दीयते।

आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तं वेदविदां वराः।

द्वितीयं नारसिंहाख्यं तृतीयं नान्दमेव च ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं दौर्वासं पञ्चमं विदुः।
 षष्ठं तु नारदीयाख्यं कापिलं सप्तमं विदुः ॥
 अष्टमं मानवं प्रोक्तं ततश्चोशनसेरितम्।
 ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणाख्यं ततः परम् ॥
 ततः कालीपुराणाख्यं वाशिष्ठं मुनिपुङ्गवाः।
 ततो वाशिष्ठं लैङ्गाख्यं प्रोक्तं माहेश्वरं परम् ॥
 ततः साम्बपुराणाख्यं ततः सौरं महाद्भुतम्।
 पाराशरं ततः प्रोक्तं मारीचाख्यं ततः परम् ॥
 भार्गवाख्यं ततः प्रोक्तं सर्वधर्मार्थसाधकम्।
 एवमुपपुराणानि अनेकप्रकाराणि द्रष्टव्यानि।

एवम् अष्टादश पुराणानि प्रसिद्धानि सन्ति। एतानि अतिरिच्य गणेश-नारसिंह-सौरादीनि अष्टादश उपपुराणानि सन्ति। सर्वेषां पुराणानां विस्तरः अनन्ताकाश इव गोचरीभवति। पुराणानि वेदोक्तमेव जीवनविवेकं बोधयन्ति। परन्तु वेदे सूक्ष्मतया उक्ताः सृष्टिप्रलयविचाराः युग-मन्वन्तरादिकालपरिमाणानि भगवतः अवताराः इत्येवं विलक्षणाः विषयाः पुराणेषु सुष्ठु निरूपिताः सन्ति। धर्माधर्मनिर्णयप्रसङ्गे पुराणानां श्लोकाः प्रमाणरूपेण स्वीक्रियन्ते।

पुराणेषु प्रतिपादनशैली वेदशैलीतः भिन्ना दृश्यते। मन्दमतीनामपि गभीरतत्त्वग्रहणं यथा शक्यं तथा अत्र भवति विषयनिरूपणम्। प्राचीनवृत्तान्तनिरूपणपुरःसरमेव प्रायः सर्वं प्रकाशितं भवति। परन्तु वैदिकपरिभाषा अत्र न भवति। लोकजीवननिदर्शनेन कृतं निरूपणं जनानां सरलतया हृदयग्राह्यं भवति। पुराणेषु वेदकाव्यशैलीमध्यस्था काचित् शैली भवति। तेषु कृत्याकृत्योपदेशः मित्रोपदेश इव नाति कठिनः नापि सहसा परिहार्यः भवति। तस्मात् पुराणं मित्रसम्मितमिति आलङ्कारिका वदन्ति।

पाठगतप्रश्नाः

१. पुराणे यो विषयः प्रधानं तस्य प्रतिपादकं श्लोकं लिखत।
२. महापुराणानि कति।
 (क) १२ (ख) १४ (ग) १६ (घ) १८
३. पुराणानां रचयिता कः।
 (क) वेदव्यासः (ख) शुकः (ग) सनत्कुमारः (घ) नारदः
४. पुराणं कीदृशं भवति।
 (क) प्रभुसम्मितम् (ख) कान्तासम्मितम् (ग) मित्रसम्मितम् (घ) मातृसम्मितम्
५. सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च कस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यन्ते।

(क) पुराणम् (ख) महाभारतम् (ग) रामायणम् (घ) धर्मशास्त्रम्

४.३) न्यायः

भारतीयशास्त्राणां समेषामपि उपकारकः न्यायः। न्यायः आन्वीक्षिकी इत्यपि कथ्यते। चाणक्यमते सांख्यं योगः लोकायतं चेति एतत्त्रयम् आन्वीक्षिकी भवति। लोकायतं न्यायशास्त्रं ब्रह्मगार्ग्योक्तं शास्त्रम्। तर्कविद्या आन्वीक्षिक्याम् कथमन्तर्भवति। तर्कविद्या इति पदे तर्कः अनुमानम्। अतः यया विद्यया अनुमानं सुष्ठु प्रतिपाद्यते सा तर्कविद्या। अनुमानं सांख्ये मीमांसायां गौतमीयन्याये काणादवैशेषिके च सुष्ठु प्रतिपाद्यते। अतः तर्कविद्या कणादस्य गौतमस्य चापि। अतः तदुभयं न्यायः इति कथ्यते नैयायिकैः। ब्रह्मसूत्रादिषु यदा तार्किकः इति उल्लेखः क्रियते तदा तर्किकपदेन सांख्या एव बोध्यन्ते, न तु नैयायिकाः। चाणक्यमते या आन्वीक्षिकी तस्या आन्वीक्षिक्याः महिमानम् आह चाणक्यः-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥

सरलार्थः - सकलविद्यानाम् प्रदीपः आन्वीक्षिकी विद्या। अर्थात् तासु विद्यासु निहितानाम् निगूढानां तत्त्वानां ज्ञानम् आन्वीक्षिक्या विद्यया भवति। यथा अन्धकारे स्थितानि द्रव्याणि प्रदीपप्रकाशेन दृश्यन्ते तथा प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमाणेन यद् ज्ञायते तस्य गृढार्थज्ञानं प्रामाण्यज्ञानं च आन्वीक्षिक्या विद्यया भवति। सर्वाणि कर्माणि आन्वीक्षापुरःसरं क्रियन्ते। अर्थात् कर्मस्वरूपादिकं वेदादिभ्यः ज्ञात्वा आन्वीक्षिक्या सम्परीक्ष्यते। सर्वधर्माणाम् वैदिककर्मणाम् आश्रयः प्रवर्तिका-देहान्तरलभ्यस्वर्गादिसाधनीभूतेषु कर्मसु तर्केण शरीरातिरिक्तनित्यात्मनिश्चयादेव प्रवृत्तिसम्भवाद् उक्तं - यस्तर्केण अनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः। कर्मणः सम्यक् ज्ञानवशात् कर्मणि प्रवर्तते। अतः इयं विद्या उपायः अर्थात् साधनभूता अस्ति। समेषां धर्माणाम् आश्रयभूता इयम् आन्वीक्षिकी विद्या।

आन्वीक्षिक्याः उपकारिता भारतीयैः सुज्ञाता। अत एव सर्वत्र युक्तियुक्तं प्रतिपादनं शास्त्रेषु समुलभ्यते। तर्कस्य उपकारिता निम्नश्लोके सनिबद्धा।

मोहं रुणद्धि विमलीकुरुते च बुद्धिं

सूते च संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम्।

शास्त्रान्तराभ्यसनयोग्यतया युनक्ति

तर्कश्रमो न कुरुते कमिहोपकारम्॥ इति

कणादगौतमयोः सम्प्रदायेऽपि आन्वीक्षिकी न्यायः इति कथ्यते। न्यायभाष्यकार आह- 'कः पुनरयं न्यायः। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः। प्रत्यक्षागमाश्रितम् अनुमानं सा आन्वीक्षिकी। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अन्वीक्षणम् अन्वीक्षा, तथा प्रवर्तते इति आन्वीक्षिकी' इति। किं करोति न्यायः। नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेन स न्यायः। न्यायपदस्य अन्योऽपि अर्थः प्रसिद्धः, यथा- प्रतिज्ञाद्यवयवसमूहो न्यायः। स्यादेतत्।

पाणिनीयपदशास्त्रस्य कणादप्रणीतस्य पदार्थशास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारिता अत्रापि इत्थं बहुविश्रुता प्रतिपाद्यते -

काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्।।

अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाऽप्रिये स्पृशत इत्यादिवेदवाक्यैः आत्मा शरीरादितः अतिरिक्तः इति ज्ञायते। अर्थात् जडाद् भिन्नः आत्मा। तथापि मिथ्याज्ञानवशाद् शरीरादिकमेव आत्मा इति भ्रान्तः जीवः दुःखम् उपलभते निरन्तरम्। श्रवणमनननिदिध्यासनसमाधयः मोक्षसाधनानि भवन्ति। तत्र आत्मा तदिरदेहादिजडभिन्नः श्रुत्या तथा प्रतिपादितत्वात् इति अनुमानं क्रियते। ततश्च योगसमाधिना आत्मसाक्षात्कारः भवति। तत्र आत्मस्वरूपं यथायथं प्रकटीभवति। तदा वासनासहितमिथ्याज्ञानस्य नाशः भवति। देहः अहम् इत्यादिज्ञानस्य नाशः भवति। तदा देहादिसम्बन्धवशाद् रागादिदोषाणां नाशः भवति। रागद्वेषवशादेव विहिते निषेधे वा कर्मणि प्रवर्तते। दोषाभावे न प्रवर्तते। विहितकर्मणा पुण्याखः धर्मः जायते। निषिद्धकर्माचरणेन पापख्यः अधर्मः जायते। कर्मणि अकृते धर्माऽधर्मो अपि न उत्पद्येते। पूर्वजन्मकृतेन कर्मणा उत्पन्नौ धर्माधर्मौ संचितं कथ्यते। आत्मसाक्षात्कारेण धर्माऽधर्मात्मकस्य संचितस्य नाशः भवति। प्रारब्धस्य तु अनुभवेन नाशः भवति। अतः धर्माधर्मयोः पूर्णतः विलये जाते दुःखजनकं किमपि नावशिष्यते। तदा चरमदुःखस्यापि ध्वंसः भवति। अयमेव गौतमीयन्यायमते मोक्षः। तथाहि सूत्रम्- दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानाम् उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः।।

सरलार्थः - दुःखस्य कारणं जन्म। जन्मनः कारणं प्रवृत्तिः। प्रवृत्तेः कारणं दोषः। दोषस्य कारणं मिथ्याज्ञानम्। अतः देहादिः आत्मा इति मिथ्याज्ञाननाशे रागद्वेषादिदोषः नश्यति। ततः कर्मणि प्रवृत्तिः न भवति। कर्माभावे धर्माधर्मयोः अभावः भवति। तेन पुनर्जन्म न भवति। जन्माभावे दुःखं न भवति।

अत्र हि पदार्थानां यथार्थज्ञानं विना तेषां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानं न सम्भवति। यथार्थज्ञाने सति सम्भवति। तदैव आत्मा देहादिजडभिन्नः इति अनुमानं कर्तुं शक्यते। इदम् युक्त्यनुसन्धारूपम् अनुमानं मनने उपयोगि भवति। इत्थं मननोपयोगि न्यायशास्त्रम्। अतः मोक्षोपयोगि अपि। इत्थं मोक्षः पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनम्। तदेव पदार्थज्ञानं न्यायशास्त्रे सुष्ठु भवति।

गौतमीयो न्यायः

तत्र महर्षिः गौतमः सूत्ररूपेण ग्रन्थं प्रणीतवान्। (गौतमस्य अपरं नाम अक्षपादः इति) तस्मिन् पञ्च अध्यायाः सन्ति। प्रत्यध्यायम् आह्निकद्वयम् अस्ति। मधुसूदनसरस्वतीमते गौतमप्रणीतं शास्त्रम् आन्वीक्षिकी। तदेव सम्प्रति न्यायशास्त्रमिति प्रचारः। तस्मिन् षोडश पदार्थाः सन्ति। ते हि - प्रमाणम् प्रमेयम् संशयः प्रयोजनम् दृष्टान्तः सिद्धान्तः अवयवः तर्कः निर्णयः वादः जल्पः वितण्डा हेत्वाभासः छलम् जातिः निग्रहस्थानानि इति। एतेषां पदार्थानाम् उद्देशः लक्षणम् परीक्षा च इति एतत् कर्तव्यम्। तेन तत्त्वज्ञानं भवति। तथा तत्त्वज्ञाने सति एव मिथ्याज्ञाननाशः भवति। एवं क्रमशः मोक्षः सिद्ध्यति।

न्यायमते मोक्षलाभप्रक्रिया किञ्चिदुपन्यस्यते

शरीरं षडिन्द्रियाणि षड् विषयाः षड् बुद्ध्यः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः गौणमुख्यभेदभिन्नानि दुःखानि तेषाम् आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः अपवर्गः। 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' इति न्यायसूत्रम्। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिश्च बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काराणां नवानाम् आत्मविशेषगुणानाम् उच्छेदाद् एव।

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः।

तावदात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्नावकल्प्यते।।

धर्माधर्मनिमित्तो हि सम्भवः सुखदुःखयोः।

मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः।।

तदुच्छेदे तु तत्कार्यशरीरानुपलम्भनात्।

नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यासौ मुक्त उच्यते।। (इति न्यायमञ्जरी)

तदुपायश्च दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम् उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायदपवर्गः इति सूत्रात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः, मिथ्याज्ञानं च अस्तित्वेन अधिगते आत्मनि नास्तीति अनात्मनि शरीरे आत्मा इत्यादिरूपम्। एतन्निवृत्त्यर्थम् एव आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति श्रुत्या स्वात्मसाक्षात्कारो विधीयते। एतदेव न ततोऽन्यः प्रतियोग्यनुयोगितया चात्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः इत्यनेन आत्मतत्त्वविवेके उक्तम्। एवञ्च शरीरभिन्नत्वेन आत्मज्ञानस्य इव आत्मभिन्नत्वेन शरीरज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धम्।

काणादं वैशेषिकम्

महर्षिः कणादः वैशेषिकसूत्राणि प्रणीतवान्। (अस्य दर्शनस्य औलुक्यदर्शनमिति अपरम् अभिधानमस्ति।) तस्य ग्रन्थे दश अध्यायाः सन्ति। प्रत्यध्यायम् आह्निकद्वयम् अस्ति। तत्र द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायः इति षड् भावपदार्थाः, अभावः इति सप्तमः पदार्थः अस्ति। एवं संकलनया वैशेषिकदर्शने सप्त पदार्थाः प्रतिपादिताः। एतेषां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानं भवति चेत् तत्त्वज्ञानं भवति इति कणादाभिप्रायः। एतस्मिन् दर्शने विशेषः नाम कश्चित् पदार्थः अभ्युपगतः। अत एव अस्य दर्शनस्य नाम वैशेषिकदर्शनम् इति।

वैशेषिकमते सप्त एव ये पदार्थाः सन्ति। ते च द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायः अभावः चेति। तत्र द्रव्याणि नव एव। तानि च पृथिवी आपः तेजः वायुः आकाशं कालः दिग् आत्मा मनः चेति। गुणाः चतुर्विंशतिः सन्ति। ते च रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् गुरुत्वम् द्रवत्वम् स्नेहः शब्दः बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः संस्कारः इति। कर्माणि पञ्च भवन्ति। तानि च उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनम् प्रसारणम् गमनम् इति। सामान्यं द्विविधं भवति। तच्च परम् अपरमिति। विशेषाः अनन्ताः सन्ति। समवायः एकः एव वर्तते। अभावस्य चत्वारो भेदाः सन्ति। ते च प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्याभावः चेति।

पाठगतप्रश्नाः

६. सर्वशास्त्रोपकारकं किम्।
 (क) व्याकरणम् (ख) मीमांसा (ग) योगः (घ) सांख्यम्
७. अक्षपादः कः।
 (क) जैमिनिः (ख) कणादः (ग) गौतमः (घ) व्यासः
८. न्यायमते कति पदार्थाः।
 (क) १२ (ख) १४ (ग) १६ (घ) १८
९. कणादस्य कति पदार्थाः।
 (क) ५ (ख) ६ (ग) ७ (घ) ८
१०. कणादमते भावपदार्थाः कति।
 (क) ५ (ख) ६ (ग) ७ (घ) ८
११. विशेषः नाम कश्चित् पदार्थः इति कः अभ्युपगच्छति।
 (क) जैमिनिः (ख) कणादः (ग) गौतमः (घ) व्यासः

४.४) मीमांसा

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इति। समग्रोऽपि वेदः धर्मस्य मूलम् अस्ति। ते च वेदाः शब्दस्वरूपा एव सन्ति। तेषां वेदानां वाक्यानां तात्पर्यबोधनाय मीमांसदर्शनस्य प्रादुर्भावः सञ्जातः। मीमांसादर्शनं हि वेदवाक्यानां तात्पर्यं कुत्र कस्मिंश्चार्थे वर्तते, इति प्रतिपादयति। अत एव मीमांसादर्शने अपि वाक्यार्थविचारप्रक्रिया वर्णिता। व्याकरणदर्शनस्यापि प्रादुर्भावोऽपि वेदानां रक्षणाय एवाभवत्। अत एव प्रोक्तमपि व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनवर्णनप्रसङ्गे रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति। तेषां वेदानां तात्पर्यभूतार्थं सप्रमाणं युक्तिपूर्वकं च प्रतिपादयितुं न्यायदर्शनस्य प्रादुर्भावः सञ्जातः।

षट्सु भारतीयदर्शनेषु साक्षात् वेदम् आश्रित्य दर्शनद्वयं प्रवृत्तम्। तद्धि पूर्वमीमांसादर्शनम् उत्तरमीमांसादर्शनं च। मीमांसाशब्दस्य अर्थः पूजितविचारः, विचारपूर्वक-तत्त्वनिर्णयः। उत्तरमीमांसादर्शनं वेदान्तदर्शननाम्ना, पूर्वमीमांसादर्शनं च मीमांसादर्शनम् इति नाम्ना प्रथितम्। एतयोः मध्ये मीमांसादर्शनं कर्मकाण्डात्मकस्य वेदभागस्य विचाराय प्रवृत्तम्। अर्थात् वेदस्य कर्मकाण्डे विहितानां विषयाणां यत्र युक्त्या निर्णयः भवति, यत्र च वेदविहितेषु विषयेषु संशये सति समाधानं लभ्यते तदेव पूर्वमीमांसादर्शनम्। धर्मजिज्ञासा एव तत्र मुख्यः विषयः। उत्तरमीमांसादर्शनं हि वेदान्तदर्शनत्वेन प्रसिद्धम्। तत्र ज्ञानकाण्डीयविषयाणाम् अर्थात् उपनिषत्प्रतिपादितविषयाणां विस्तरेण विचारो लभ्यते। ब्रह्मजिज्ञासा एव तत्र मुख्यः विषयः।

४.४.१) कर्ममीमांसा

मीमांसापदेन कर्ममीमांसा शारीरकमीमांसा इति मीमांसाद्वयं बोध्यते। कर्ममीमांसा एव धर्ममीमांसा अपि कथ्यते। कर्ममीमांसां महर्षिः जैमिनिः प्रणीतवान्। तस्य प्रथमं सूत्रम् - अथातो धर्मजिज्ञासा। व्यासप्रणीतायां शारीरकमीमांसायां प्रथमं सूत्रम् - अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति। इत्थं धर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा इत्यपि व्यवहारः द्वयोः मीमांसयोः अस्ति। कालक्रमेण साम्प्रतिकाः मीमांसा इत्युक्ते कर्ममीमांसा पूर्वमीमांसा इति एव गृह्णन्ति। ब्रह्ममीमांसा तु वेदान्तः, ब्रह्मसूत्रम् इत्यादि कथयन्ति।

जैमिनिमुनिप्रणीताः षोडश अध्यायाः सन्ति। तेषु आद्याः द्वादश अध्यायाः कर्म प्रतिपादयन्ति। कर्मणः एव कर्ममीमांसायां प्राधान्यम्। अतः द्वादशाध्यायी इति एव नाम प्रसिद्धिं गतम्। अवशिष्टेषु चतुर्षु अध्यायेषु उपासना प्रतिपादिता। तद् उपासनाकाण्डं कथ्यते। तत् संकर्षणकाण्डम् देवताकाण्डम् इत्यपि आख्यायते। उपासना अपि कर्म एव। अतः कर्ममीमांसायाम् एव देवताकाण्डस्यापि अन्तर्भावः क्रियते।

यज्ञादिभिः स्वर्गलाभः एव परमपुरुषार्थः जैमिनिमते। स्वर्गः कर्मसाध्यः। अतः कर्म प्रतिपाद्यते।

४.४.२) शारीरकमीमांसा

इयं शारीरकमीमांसा ब्रह्ममीमांसा, ब्रह्मसूत्रम्, उत्तरमीमांसा इत्याद्यपि कथ्यते। इयं चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिः 'अनावृत्तिः शब्दाद्' इत्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुः श्रवणारख्यविचारप्रतिपादकान् न्यायान् उपदर्शयन्ती भगवता बादरायणेन कृता। इदमत्र अवधेयं यत् वेदान्तस्य प्रस्थानत्रयमस्ति। तेषु त्रिषु प्रस्थानेषु शारीरकमीमांसा इति अन्यतमम्। इदं च न्यायप्रस्थानं युक्तिप्रस्थानं वा कथ्यते। श्रुतिप्रस्थानम् स्मृतिप्रस्थानमपि प्रस्थानद्वयम् इतो भिन्नमेव।

जीवब्रह्मणोः ऐक्यज्ञानेन मर्त्यस्य परमपुरुषार्थः मोक्षः सिद्ध्यति इति अस्याः मीमांसायाः प्रतिपाद्यो विषयः। अत एव ब्रह्म तन्नाभः जीवः सृष्टिः ईश्वरः माया बन्धः मोक्षः तत्साधनम् समाधिः इत्यादिविषया अत्र अन्तर्भवन्ति। शारीरकमीमांसायां ५५५ सूत्राणि सन्ति। अद्वैतमते १९१ अधिकरणानि सन्ति। अध्यायानां नामानि सन्ति। तथाहि कारिका-

शास्त्रं ब्रह्मविचारारख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः।

समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं फलं तथा॥ इति।

अध्यायः	सूत्रसंख्या	अधिकरणसंख्या	अध्यायनाम
प्रथमः	१३४	३९	समन्वयः
द्वितीयः	१५७	४७	अविरोधः
तृतीयः	१८६	६७	साधनम्
चतुर्थः	७७	३८	फलम्

अस्याः मीमांसायाः कस्मिन् अध्याये कस्मिन् पादे कः विषयः आलोचितः इति अत्र समासेन प्रस्तूयते।

प्रथमाध्यायः- समन्वयः

उत्तरमीमांसायां सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात् परम्पराया वा प्रत्यगभिन्नाऽद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेन प्रदर्शितः। तत्र च प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि। द्वितीये तु अस्पष्टलिङ्गानि उपास्यब्रह्मविषयाणि। तृतीये पादे अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्मविषयाणि। एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः। चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानानि अव्यक्ताजादिपदानि चिन्तितानि।

द्वितीयाध्यायः- अविरोधः

एवं वेदान्तानाम् अद्वये ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये तत्र संभावितस्मृतितर्कादिप्रयुक्तैः तर्कैः विरोधम् आशङ्क्य तत्परिहारः क्रियत इति अविरोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः। तत्राऽऽद्यपादे साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्तैः तर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः। द्वितीये पादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम्। स्वपक्ष-स्थापन-परपक्ष-निवारण-रूप-पर्वद्वयात्मकत्वाद् विचारस्य। तृतीये पादे महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागेण परिहृतः। उत्तरभागेण तु जीवविषयाणाम्। चतुर्थपादे इन्द्रियविषयश्रुतीनां विरोधः परिहृतः।

तृतीयाध्यायः- साधनम्

तृतीयेऽध्याये साधननिरूपणम्। तत्र प्रथमे पादे जीवस्य परलोकगमनागमननिरूपणेन वैराग्यं निरूपितम्। द्वितीये पादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः। उत्तरभागेण तत्पदार्थः। तृतीये पादे निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशाखापठितपुनरुक्तपदोपसंहारः कृतः। प्रसङ्गाच्च सगुणनिर्गुणविद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ निरूपितौ। चतुर्थे पादे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनानि आश्रमयज्ञादीनि अन्तरङ्गसाधनानि शमदमनिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि।

चतुर्थाध्यायः- फलम्

चतुर्थेऽध्याये सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः। तत्र प्रथमे पादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिः अभिहिता। द्वितीये पादे प्रियमाणस्य उत्क्रान्तिप्रकारः चिन्तितः। तृतीये पादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्य उत्तरमार्गोऽभिहितः। चतुर्थे पादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता। उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिरुक्तेति। इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यम्। शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव शेषभूतमितीदमेव मुमुक्षुभिः चरमत्वेन आदरणीयं श्रीशंकरभगवत्पादोदितप्रकारेणेति रहस्यम्।

वेदान्तदर्शनम्

वेदान्तदर्शनम् इति यदा उच्यते तदा ब्रह्मसूत्राणि, ब्रह्ममीमांसा, शारीरकमीमांसा इत्यादिकमेव प्रतिपाद्यते। तथापि वेदान्तदर्शनपदेन अद्यत्वे तावान् एव सीमितः अर्थः नास्ति। वेदान्ते द्वैतम् विशिष्टाद्वैतम् अद्वैतम् इत्यादीनि विविधानि दर्शनानि, एते सम्प्रदायाः अन्तर्भवन्ति। उपनिषद् ब्रह्मसूत्राणि भगवद्गीता चेति ग्रन्थसामग्री अपि वेदान्तः कथ्यते। तदेव प्रस्थानत्रयम् इति कथ्यते। उपनिषत् श्रुतिप्रस्थानम्। ब्रह्मसूत्रम् न्यायप्रस्थानम् (युक्तिप्रस्थानम्)। गीता च स्मृतिप्रस्थानम् इति। एतेषां समेषाम् ग्रन्थानां विपुलानि भाष्याणि तद्ब्याख्यानानि टीकाः इति नैके नैकासु भाषासु ग्रन्थाः जाताः। प्रकरणग्रन्थाः अपि विविधाः सन्ति। एवमयम् समग्रः विस्तरः एव वेदान्तपदव्यवदेश्यः इति अवधेयम्। एतेषां परिचयः यथास्थानं भविष्यति। अतोऽत्र विरम्यते विस्तरादधिकाद्।

४.५) धर्मशास्त्रम्

धर्मशास्त्रम् चतुर्दशम् उपाङ्गम्। स्मृतिशास्त्राणि इतिहासः सांख्यं योगः इत्येषां धर्मशास्त्रे अन्तर्भावः। वाल्मीकिना मुनिना प्रणीतं रामायणम्, भगवता व्यासेन प्रणीतं महाभारतं च इतिहासे अन्तर्भवति। स्मृतिकाराः नैके बभूवुः। तेषु मनुः याज्ञवल्क्यः विष्णुः यमः अङ्गिराः वसिष्ठः दक्षः सवर्तः शाततपः पराशरः गौतमः शङ्खः लिखितः हारीतः आपस्तम्बः उशनाः व्यासः कात्यायनः बृहस्पतिः देवलः नारदः पैठिनसिः इति २२ मुनयः सन्ति येषां स्मृतिशास्त्राणि प्रसिद्धानि।

ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यः शूद्रः इति वर्णचतुष्टयम्। वर्णसृष्टिं स्वयं भवगान् करोति। तथाहि गीतोक्तिः - चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः इति। ब्रह्मचर्याश्रमः गृहस्थाश्रमः वानप्रस्थाश्रमः सन्न्यासः इति चत्वारः आश्रमाः वयोविभागेन भवन्ति। वर्णानाम् आश्रमाणां च आचारस्य नियमाः सन्ति। तन्नियमान् अनुसृत्य वैदिकसंस्कृतिः प्रवर्तते। कानिचन तत्त्वानि कालेन परिवर्तन्ते। अतः तेषु तेषु कालेषु क आचारः साधीयान् इति बोधयितुं तदा तदा स्मृतिकाराः स्मृतीः लिलिखुः। कानिचन तत्त्वानि कालेन न परिवर्तन्ते। तद्विषये मतभेदस्य परिवर्तनस्य वा प्रयोजनमेव नास्ति।

पाठगतप्रश्नाः

१२. किम् धर्ममूलम् मनुराह।
(क)वेदः (ख)न्यायः (ग)काव्यम् (घ)युक्तिः
१३. साक्षाद् वेदमाश्रित्य किं दर्शनं प्रवृत्तम्।
(क)मीमांसा (ख)न्यायः (ग)सांख्यम् (घ)योगः
१४. साक्षाद् वेदमाश्रित्य किं दर्शनं प्रवृत्तम्।
(क)पूर्वमीमांसा (ख)न्यायः (ग)सांख्यम् (घ)योगः
१५. साक्षाद् वेदमाश्रित्य किं दर्शनं प्रवृत्तम्।

- (क)उत्तरमीमांसा (ख)न्यायः (ग)सांख्यम् (घ)योगः
१६. जैमिनिना आहत्य कति अध्यायाः प्रणीताः।
 (क)१२ (ख)१४ (ग)१६ (घ)१८
१७. कर्ममीमांसायां कति अध्यायाः।
 (क)१२ (ख)१४ (ग)१६ (घ)१८
१८. जैमिनिप्रणीतस्य द्वितीयकाण्डस्य नाम किम्।
 (क) कर्मकाण्डम् (ख) ज्ञानकाण्डम् (ग) देवताकाण्डम् (घ)न्यायकाण्डम्
१९. जैमिनिप्रणीतस्य द्वितीयकाण्डस्य इदं नाम नास्ति।
 (क) कर्मकाण्डम् (ख) उपासनाकाण्डम् (ग) देवताकाण्डम् (घ)संकर्षणकाण्डम्
२०. जैमिनिमते परमपुरुषार्थः कः।
 (क)मोक्षः (ख) धर्मः (ग) मृत्युः (घ)स्वर्गः
२१. शारीरमीमांसां कः प्रणीतवान्।
 (क)जैमिनिः (ख)कणादः (ग)बादरायणः (घ)कपिलः
२२. शारीरमीमांसाया अपरं नाम किम्।
 (क)उत्तरमीमांसा (ख)पूर्वमीमांसा (ग)कर्ममीमांसा (घ)धर्ममीमांसा
२३. शारीरमीमांसाया अपरं नाम किम्।
 (क)ब्रह्मसूत्रम् (ख)पूर्वमीमांसा (ग)कर्ममीमांसा (घ)धर्ममीमांसा
२४. शारीरकमीमांसायां कति अध्यायाः सन्ति।
 (क)१ (ख)२ (ग)३ (घ)४
२५. शारीरकमीमांसायां कति सूत्राणि सन्ति।
 (क)३९९२ (ख)४०० (ग)५५० (घ)५५५
२६. शारीरकमीमांसायाम् प्रथमाध्यायस्य नाम किम्।
 (क)समन्वयः (ख)अविरोधः (ग)साधनम् (घ)फलम्
२७. रामायणस्य चतुर्दशसु विद्यासु क्वान्तर्भावः।
 (क)ब्राह्मणे (ख)कल्पे (ग)अर्थशास्त्रे (घ)धर्मशास्त्रे
२८. महाभारतस्य चतुर्दशसु विद्यासु क्वान्तर्भावः।
 (क)ब्राह्मणे (ख)कल्पे (ग)अर्थशास्त्रे (घ)धर्मशास्त्रे

४.६) उपवेदाः

अष्टादश विद्यास्थानानि सन्ति। तत्र प्रथमं चत्वारो वेदाः, ततः षड् अङ्गानि निरूपितानि। ततः परम् पुराणानं न्यायः मीमांसा धर्मशास्त्रम् इति चत्वारि उपाङ्गानि निरूपितानि। सम्प्रति उपवेदाः निरूप्यन्ते। ते च आयुर्वेदः धनुर्वेदः गान्धर्ववेदः अर्थशास्त्रं चेति चत्वारः उपवेदाः इति ते निरूप्यन्ते।

ऋग्वेदस्य उपवेदो हि आयुर्वेदः। यजुर्वेदस्य उपवेदो हि धनुर्वेदः। अस्य राजविद्या इति नामान्तरम्। सामवेदस्य उपवेदो हि गान्धर्ववेदः। अथर्ववेदस्य उपवेदो हि अर्थशास्त्रम्। अर्थशास्त्रम् अथर्ववेद इत्यपि आख्यायते।

४.६.१) आयुर्वेदः

ब्रह्मा प्रजापतिः अश्विनीकुमारौ इन्द्रः धन्वन्तरी भरद्वाजः आत्रेयः अग्निवेश्यः इत्यादिभिः आयुर्वेदस्य उपदेशः कृतः। तस्यैव संक्षेपः चरकेण कृतः। चरकमतेन सूत्रं शारीरम् ऐन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं विकल्पः सिद्धिः चेति अष्टौ स्थानानि भवन्ति आयुर्वेदस्य। सुश्रुत-वाग्भटयोः मतेन सूत्रं शारीरं निदानं चिकित्सा कल्पः इति पञ्च अङ्गानि प्रतिपादितानि।

आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि भवन्ति। तानि हि - १)कायचिकित्सा २)कौमारभृत्यम्/बालचिकित्सा ३)ग्रहचिकित्सा/भूतविद्या ४)ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा/शालाक्यचिकित्सा ५)शल्यचिकित्सा ६)दंष्ट्रचिकित्सा ७)जराचिकित्सा ८)वृषचिकित्सा/वाजीकरणम् इति।

सुश्रुतेन कामशास्त्रस्य वाजीकरणम् इति नाम कृतम्। अपिच कामशास्त्रं प्रतिपादितम्। अतः कामशास्त्रम् आयुर्वेदे एव अन्तर्भवति। वात्स्यायनो मुनिः कामशास्त्रं सविस्तरं लिखितवान्। तस्मिन् पञ्च अध्यायाः सन्ति। शास्त्रोक्तरीत्या विषयोभोगे क्रियमाणेऽपि दुःखं जायते एव इति कामशास्त्रेण प्रदर्शयते। अतः येन केनापि मार्गेण विषयवैराग्यमेव जायताम् इति कामशास्त्रस्य अभिमतम्। अत एव विषयवैराग्यम् अस्य प्रयोजनम्।

रोगः तत्कारणानि, रोगनिवृत्तिः आरोग्यसाधनं चेति एतेषां ज्ञानं चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनम्।

४.६.२) धनुर्वेदः

धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः। तत्र प्रथमो दीक्षापादः। द्वितीयाः संग्रहपादः। तृतीयः सिद्धिपादः। चतुर्थः प्रयोगपादः। तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणम् अधिकारिनिरूपणं च कृतम्। अत्र धनुःशब्दः चापे रूढोऽपि धनुर्विधायुधे प्रवर्तते। तच्चायुधं चतुर्विधम्- मुक्तमुक्तं मुक्तमुक्तं यन्त्रमुक्तम्। मुक्तं चक्रादि। अमुक्तं खड्गादि। मुक्तमुक्तं शल्यावान्तरभेदादि। यन्त्रमुक्तं शरादि। तत्र मुक्तमस्त्रमुच्यते। अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते। तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदाद् अनेकविधम्। एवं साधिदैवतेषु समन्त्रकेषु चतुर्विधायुधेषु येषाम् अधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनां च ते सर्वे चतुर्विधाः पदाति-रथ-गज-तुरुगारूढाः। दीक्षाभिषेक-शकुन-मङ्गल-करणादिकं च सर्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम्। सर्वेषां शस्त्रविशेषाणाम् आचार्यस्य च लक्षणपूर्वकं संग्रहणप्रकारो दर्शितो द्वितीयपादे गुरुसम्प्रदायसिद्धानां

शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणमपि निरूपितं तृतीयपादे। एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानाम् अस्त्रविशेषाणां प्रयोगः चतुर्थपादे निरूपितः। क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धं दुष्टस्य दण्डः चोरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम्। एवं च ब्रह्मप्रजापत्यादिक्रमेण विश्वामित्रप्रणीतं धनुर्वेदशास्त्रम्।

४.६.३) गान्धर्ववेदः

गीतं वाद्यं नृत्यम् इत्यादयः मनोरञ्जनस्य नैके उपायाः सन्ति। एतेषाम् उपयोगः देवताराधाने निर्विकल्पसमाधौ च भवतु इति धिया इदं शास्त्रं प्रणीतम् आचार्येण मुनिना भरतेन। तदेवास्य मुख्यं प्रयोजनम्। तथाह मधुसूदनसरस्वती- देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च गान्धर्ववेदस्य प्रयोजनम्। अस्मिन् सङ्गीतशास्त्रतत्त्वानि व्याख्यायन्ते।

४.६.४) अर्थशास्त्रम्

एवमर्थशास्त्रं च बहुविधम्। नीतिशास्त्रम् अश्वशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति नानामुनिभिः प्रणीतं तत्सर्वमस्य च सर्वस्य लौकिकवत् प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः।

एवमष्टादश विद्याः त्रयीशब्देनोक्ताः। अन्यथा न्यूनताप्रसङ्गात्।

नीतिशास्त्रम् अश्वशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकारशास्त्रं (पाकशास्त्रं) चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति विविधाः प्रकाराः सन्ति अर्थशास्त्रस्य।

पाठगतप्रश्नाः

२९. ऋग्वेदस्य उपवेदः कः।
(क) आयुर्वेदः (ख) धनुर्वेदः (ग) गान्धर्ववेदः (घ) अर्थशास्त्रम्
३०. यजुर्वेदस्य उपवेदः कः।
(क) आयुर्वेदः (ख) धनुर्वेदः (ग) गान्धर्ववेदः (घ) अर्थशास्त्रम्
३१. सामवेदस्य उपवेदः कः।
(क) आयुर्वेदः (ख) धनुर्वेदः (ग) गान्धर्ववेदः (घ) अर्थशास्त्रम्
३२. आयुर्वेदः कस्य उपवेदः।
(क) ऋग्वेदस्य (ख) यजुर्वेदस्य (ग) सामवेदस्य (घ) अर्थवेदस्य
३३. अयम् आयुर्वेदस्य आचार्यः।
(क) चरकः (ख) विश्वामित्रः (ग) भरतमुनिः (घ) वशिष्ठः
३४. अयम् धनुर्वेदस्य प्रणेता।
(क) चरकः (ख) विश्वामित्रः (ग) भरतमुनिः (घ) वशिष्ठः
३५. चरकमतेन आयुर्वेदस्य कति स्थानानि।

- (क)३ (ख) ४ (ग) ७ (घ)८
३६. आयुर्वेदस्य कति अङ्गानि।
(क)३ (ख) ४ (ग) ७ (घ)८
३७. कामशास्त्रं कुत्र अन्तर्भवति।
(क) आयुर्वेदे (ख) गान्धर्ववेदे (ग) कल्पे (घ) तन्त्रशास्त्रे
३८. कामशास्त्रं कः प्रणीतवान्।
(क)वात्स्यायनः (ख) वाग्भटः (ग) सुश्रुतः (घ)चरकः
३९. कामशास्त्रस्य प्रयोजनं किम्।
(क)धर्मः (ख) अर्थः (ग) कामः (घ) वैराग्यम्
४०. विश्वामित्रप्रणीतस्य धनुर्वेदस्य तृतीयाध्यायस्य नाम किम्।
(क)दीक्षापादः (ख)संग्रहपादः (ग) सिद्धिपादः (घ)प्रयोगपादः
४१. शरादिकं कीदृशम् आयुधम्।
(क)मुक्तम् (ख) अमुक्तम् (ग) मुक्तामुक्तम् (घ)यन्त्रमुक्तम्
४२. गान्धर्ववेदस्य मुख्यं प्रयोजनम् किम्।
(क)मनोरञ्जनम् (ख) गीतम् (ग) नृत्यम् (घ)निर्विकल्पकसमाधिसिद्धिः

४.७) सांख्यं योगः च

४.७.१) सांख्यम्

सांख्यस्य योगस्य च पृथक् दर्शनत्वेन गणना भवति।

महर्षिः कपिलः सांख्यशास्त्रस्य प्रणेता। स ५२७ सांख्यसूत्राणि रचयामास। तत्र ६ अध्यायाः सन्ति। तत्र प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिताः। द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्याणि। तृतीयेऽध्याये विषयेभ्यो वैराग्यम्। चतुर्थेऽध्याये विरक्तानां पिङ्गलाकुरवादीनाम् आख्यायिकाः। पञ्चमेऽध्याये परपक्षनिर्णयः। षष्ठे सर्वार्थसंक्षेपः।

त्रिविधदुःखानाम् आत्यन्तिकी ऐकान्तिकी च निवृत्तिः एव मोक्षारख्यः पुरुषार्थः इति सांख्याभ्युपगमः। प्रकृतिपुरुषयोः विवेकज्ञानेन पुरुषार्थसिद्धिः भवति, तदेव प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सांख्यशास्त्रस्य प्रयोजनम्।

दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिर्नाम दुःखस्य नाशानन्तरं पुनः तस्य उत्पत्तिः नैव भवति चेत् सा आत्यन्तिकी निवृत्तिः। दुःखस्य नाशः निश्चयेन भवति चेत् सा ऐकान्तिकी निवृत्तिः इति। दुःखं हि आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं चेति भेदेन त्रिविधम्।

सांख्यदर्शने पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रपञ्चितानि। एवं पञ्चविंशतिसंख्यया सह सम्बन्धाद् अस्य शास्त्रस्य सांख्यम् इति नाम इति केचन आमनन्ति। महाभारते उक्तञ्च –

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्यं प्रकीर्तितम्॥ इति।

तानि च (२५) पञ्चविंशतिः तत्त्वानि हि - पुरुषः प्रकृतिः महत् अहङ्कारः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध इति पञ्चतन्मात्राणि, आकाश-वायु-तेजो-जल-पृथिवीति पञ्चमहाभूतानि, श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-रसन-घ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति।

४.७.२) योगः

महर्षिपतञ्जलिना सूत्ररूपेण प्रणीतं योगशास्त्रम्। तस्मिन् समाधिपादः साधनपादः विभूतिपादः कैवल्यपादः चेति चत्वारः पादाः सन्ति। १९५ सूत्राणि च सन्ति।

सांख्ये यानि तत्त्वानि सन्ति तानि एव योगशास्त्रेऽपि सन्ति। सांख्याः ईश्वरं नाङ्गीकुर्वन्ति। योगः अङ्गीकरोति। एवं २६ तत्त्वानि सन्ति। अतः योगः सेश्वरसांख्यमिति अपि प्रचारः अस्ति। योगाभ्यासेन कैवल्यलाभः इति योगस्य मुख्यं प्रयोजनम्। विजातीयप्रत्ययनिरोधद्वारेण निदिध्यासनसिद्धिः ततश्च कैवल्यलाभः।

योगशास्त्रे 'अथ योगानुशासनम्' इति प्रथमं सूत्रम्। तत्र प्रथमपादे चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः समाधिः अभ्यासवैराग्यरूपं च तत्साधनं निरूपितम्। द्वितीये पादे विक्षिप्तचित्तस्यापि समाधिसिद्ध्यर्थं चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टाङ्गानि निरूपितानि। तृतीये पादे योगविभूतयः। चतुर्थे पादे कैवल्यमिति।

पाठगतप्रश्नाः

४३. सांख्यसूत्राणि कति।
 (क) ५५५ (ख) ६०५ (ग) ३००० (घ) ५२७
४४. सांख्यशास्त्रे कति अध्यायाः सन्ति।
 (क) ४ (ख) ५ (ग) ६ (घ) ७
४५. सांख्यानां कति तत्त्वानि।
 (क) १६ (ख) २४ (ग) २५ (घ) २६
४६. योगशास्त्रे कति अध्यायाः सन्ति।
 (क) ४ (ख) ५ (ग) ६ (घ) ७
४७. योगसूत्राणि कति।
 (क) १५५ (ख) १९५ (ग) ३०० (घ) ५२७

४८. योगशास्त्रस्य कति तत्त्वानि।
 (क) १६ (ख) २४ (ग) २५ (घ) २६
४९. योगशास्त्रे अस्ति परन्तु सांख्यशास्त्रे नास्ति तदिदं तत्त्वम्।
 (क) पुरुषः (ख) ईश्वरः (ग) प्रकृतिः (घ) महत्
५०. योगशास्त्रस्य चतुर्थाध्यायस्य नाम किम्।
 (क) समाधि

४.८) निगमः आगमः तन्त्रम्

तनु विस्तारे इति त्रैङ् पालने इति द्वयोः धात्वोः योगेन तन्त्र इति शब्दस्य निष्पत्तिः जाता इति कामिकागमतन्त्रस्य मतम्। तनु विस्तारे इति धातोः झृन्-प्रत्यययोगेन तन्त्रशब्दस्य निष्पत्तिम् अपि अभ्युपगच्छन्ति नैके। तन्यते विस्तार्यते ज्ञानमनेन इति तन्त्रम्। अर्थात् येन शास्त्रेण ज्ञानस्य विस्तारः भवति तत् शास्त्रम् तन्त्रम् इति। तन्त्रशब्दस्य अत्यन्तं व्यापकोऽपि अर्थोऽस्ति।

तनोति विपुलान् अर्थान् तन्त्रमन्त्रसमन्वितान्।

त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते॥

सरलार्थः- तन्त्रसमन्वितान् मन्त्रसमन्वितान् विपुलान् अर्थान् विषयान् तनोति विस्तारयति ददाति, अपिच त्राणं रक्षणं करोति। अतः तन्त्रम् इति आचक्षते।

आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्माद्भ्युदयनिःश्रेयोपायाः स आगमः इति वाचस्पतिमिश्रेण योगभाष्ये आगमपदस्य अर्थः प्रकटितः।

तन्त्रस्य विभाजनम्

तन्त्रस्य वैपुल्याद् वैविध्याच्च विभाजनस्य नैके प्रकाराः सन्ति। अतः विविधान् प्रकारान् अत्र संक्षेपतः उपन्यस्यते।

मुख्यविभागः

ब्राह्मणतन्त्रम् बौद्धतन्त्रम् जैनतन्त्रम् इति तन्त्रस्य त्रैविध्यम्। अयं भारतीयतन्त्राणां समेषां समावेशकः विभागः।

तत्र बौद्धानां तन्त्रम् वज्रयानम् सहजयानम् कालचक्रयानम् इति भेदेन त्रिविधम्।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-१

ब्राह्मणतन्त्रे उपास्यदेवताभेदात् त्रयो भेदाः सन्ति। ते हि - १)वैष्णवागमः (पाञ्चरात्रम्), २)शैवागमः, ३)शाक्तागमः चेति। वैष्णवागमे विष्णुः, शैवागमे शिवः, शाक्तागमे शक्तिः इति एताः परा देवता उपास्यन्ते।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-२

प्रकारान्तरेण तन्त्रशास्त्रम् प्रधानतया त्रिविधम्- १)आगमः २)यामलः ३)तन्त्रम् चेति।

१)आगमम्

तत्र निगमागमयोः विभाजनं क्रियते। यत्र पार्वती प्रश्नान् पृच्छति भगवान् शिवः उत्तराणि ददाति तत् तन्त्रम् आगमम् कथ्यते। यत्र तु शिवः प्रश्नान् पृच्छति पार्वती उत्तराणि ददाति तत् तन्त्रम् निगमः इति समाख्यायते। तथाहि कारिका-

आगतं च शिववक्त्रेभ्यो गतञ्च गिरिजाश्रुतौ।
मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते॥ इति।

आगमलक्षणं तावत् -

सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथार्चनम्।
साधनञ्चैव सर्वेषां पुरश्चरणेव च॥
षट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद् विदुर्बुधाः॥ इति वाराहितन्त्रम्।

सरलार्थः - वाराहीतन्त्रे आगमस्य सप्तलक्षणानि उक्तानि। तानि हि - १)सृष्टिः २)प्रलयः ३)देवार्चनम् ४) सर्वसाधनम् ५) पुरश्चरणम् ६)षट्कर्मसाधनम् ७)ध्यानयोगः चेति। अयं च ध्यानयोगः चतुर्विधः भवति।

२)यामलः

सृष्टिश्च ज्यौतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम्।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च।
युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम्॥

सरलार्थः- यामलस्य अष्टौ लक्षणानि- १)सृष्टिः २)ज्यौतिषाख्यानम् ३)नित्यकृत्यप्रदीपनम् ४)क्रमसूत्रम् ५) वर्णभेदः ६)जातिभेदः ७)युगधर्मः ८)

यमला नाम कामसिद्धाम्बा, तत्प्रदिपादिकानि तन्त्राणि यामलान्यष्टौ। तेषां गणो यामलाष्टकम्।

यामलः षोढा। १)आदित्यामलम् २)ब्रह्मयामलम् ३)विष्णुयामलम् ४)रुद्रयामलम् ५)गणेशयामलम् ६)आदित्ययामलम् चेति।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-३

तन्त्रमेव आगम इत्यपि कथ्यते। क्वचित् वैष्णवानां शैवानां वाङ्मयम् आगमपदेन व्यपदिश्यते, शाक्तानां बौद्धानां जैनानां च वाङ्मयं तन्त्रपदेन व्यपदिश्यते।

क्वचित् निगमपदेन वेदः बोध्यते। निगमे सिद्धान्तपक्षः आगमे व्यवहारपक्षः च प्रामुख्यं भजेते। अर्थात् यत् तत्त्वं निगमे प्रतिपाद्यते तस्य लाभाय साधना आगमे उपदिश्यते। वेदः विशेषतः वेदान्तः ज्ञानात्मकः, आगमः क्रियात्मकः वेदज्ञानानुकूलः।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-४

भूक्षेत्रभेदेनापि तन्त्रविभागः परिलक्ष्यते। यथा विष्णुक्रान्ता रथक्रान्ता अश्वक्रान्ता (गजक्रान्ता) चेति। प्रतिक्षेत्रम् ६४ तन्त्राणि सन्ति।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-५

दार्शनिकसिद्धान्तभेदाद् भिन्नप्रकारेणापि विभागः तन्त्रस्य भवितुमर्हति। यथा - अद्वैतप्रधानं द्वैतप्रधानम् द्वैताद्वैतप्रधानं चेति त्रिधा। रामानुजमतेन पाञ्चरात्रागमः विशिष्टाद्वैतस्य प्रतिपादकः। शैवागमे त्रीणि मतानि मिलितानि सन्ति। शाक्तागमे अद्वैतमेव प्रतिपाद्यते।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-६

प्रकारान्तरेण तन्त्रस्य द्वेधा विभागः क्रियते- १)वेदानुकूलतन्त्रम् २)वेदबाह्यं तन्त्रम् इति। पाञ्चरात्रस्य शैवागमस्य च नैके सिद्धान्ताः वेदाद् उद्भूताः वेदानुकूलाश्च। शाक्तानाम् सप्त आचाराः। तेषु सप्तसु आचारेषु वामाचारः वेदबाह्यः वर्तते। अन्ये आचारः वेदसम्मतः एव। वेदबाह्यतन्त्रेषु आचारः पूजापद्धतिः इत्यादिकं वेदाद् भिन्नं भवति।

शाक्तानाम् आचारः

शाक्तमते पशुभावः वीरभावः दिव्यभावः चेति त्रयो भावाः। आचाराश्च सप्त। तथाहि- वेदाचारः वैष्णवाचारः शैवाचारः दक्षिणाचारः वामाचारः सिद्धान्ताचारः कौलाचारः चेति। भावः अत्र मनसः विशिष्टा स्थितिः, आचारश्च भावप्रभावितम् बाह्यम् आचरणम्।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-७

श्रीकण्ठः पाशुपतमतस्य आद्यः प्रवर्तकः। ततः २८ योगाचार्याः समभवन्। तेषु अन्तिमः योगाचार्यः लकुलीशः। श्रीकण्ठः लकुलीशः इति द्वाभ्यां पाशुपतमतं प्रवर्तितम् इति प्रायः प्रचारः। तत्र श्रीकण्ठस्य चतुर्भेदभिन्नं विशिष्टाद्वैतम् १)शुद्धद्वैताद्वैतम् २)सेश्वराद्वैतम् ३)शिवाद्वैतम् (विशेषाद्वैतम्/वीरशैवमतम्) ४)रसेश्वरमतम् इति अस्ति। तस्य अन्तर्भावः प्रोक्ते द्वैताद्वैते रौद्रागमे भवति इति केचित्। द्वैतस्य द्वे दर्शने, द्वैताद्वैतस्य चत्वारि, अद्वैतस्य चत्वारि इति आहत्य दश दर्शनानि शैवागमस्य।

अद्वैतवादिनाम् चत्वारि दर्शनानि- नन्दिकेश्वरप्रतिपदितं दर्शनम्, प्रत्यभिज्ञादर्शनम् क्रमदर्शनम् कुलदर्शनम् चेति।

ब्राह्मणतन्त्रस्य विभागनस्य प्रकारः-८

माहेश्वरसम्प्रदायाः

माहेश्वरप्रणीतस्य सिद्धान्तानुयायित्वात् चत्वारः माहेश्वराः- शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः(कालामुखः) कापालिकाश्चेति वाचस्पतिमिश्रः भामत्याम् आह। शैवस्य सम्बन्धः

ब्राह्मणेन सह, पाशुपतस्य क्षत्रियेण सह, कालामुखस्य वैश्येन सह, कापालिकस्य च शूद्रेण सह इति चतुर्णां भेदानां वर्णेन सह सम्बन्धः अस्ति इति वामनपुराणम् (६.८६-९१)

अत्र शैवपदेन द्वैतवादिनां शैवानां ग्रहणं क्रियते। आगमशास्त्रेषु शैवागमस्य त्रयो भेदाः प्रथिताः। ते हि- १) द्वैतवादी शैवागमः, २) द्वैताद्वैतवादी रौद्रागमः, ३) अद्वैतवादी भैरवागमः इति। द्वैतवादिनाम् आगमसंख्या दश, रौद्रागमसंख्या अष्टादश, भैरवागमसंख्या चतुषष्टिः इति। कर्णाटकराज्ये प्रसिद्धः वीरशैवसम्प्रदायः शैवरौद्रागमानाम् अष्टाविंशतेः प्रामाण्यम् उरीकरोति।

पञ्चरात्रम्

पञ्चरात्रशब्दस्यार्थः

पञ्चानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रम्। तस्येदम् पाञ्चरात्रम्। शाण्डिल्यः औपगायनः मौञ्जायनः कौशिकः भारद्वाजः इति पञ्चभिः योगिभिः तोताद्रौ दुष्करं तपः तप्तम्। तेषु प्रसन्नः भगवान् वासुदेवः पञ्चसु रात्रिषु तान् उपदिदेश। अतः तन्मतं पाञ्चरात्रम् इत्याचक्षते। अस्य आविर्भावः महाभारतसमये इति।

सार्धकोटिप्रमाणेन कथितं तस्य विष्णुना।

रात्रिभिः पञ्चभिः सर्वं पाञ्चरात्रमिति स्मृतम्॥ (मार्कण्डेयसंहिता)

महाभारते पाञ्चरात्रस्य अति विस्तृतं स्वरूपं प्रतिपाद्यते। तथाहि श्लोकः-

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च।

परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते॥ (महाभारतम् शान्ति.३४९.८१, ८२)

एतदनुसारं सांख्यं योगः वेदः आरण्यकम् पञ्चरात्रं एतानि परस्परम् अङ्गानि सन्ति।

पाञ्चरात्रे ब्रह्मा सप्तविधानि जन्मानि लेभे। तथाहि-

ब्रह्मणो मानं जन्म प्रथमं चाक्षुषं स्मृतम्।

द्वितीयं वाचिकं चान्यच्चतुर्थं श्रोत्रसम्भवम्॥

नासिक्यमपरं चान्यदण्डजं पङ्कजं तथा। इति। (पारमेश्वरसंहिता १.३८-३९)

अत्र उक्तेषु पङ्कजं जन्म भवति तदा नारायणः ब्रह्मा दक्षप्रजापतिः आदित्यः विवस्वान् मनुः इक्ष्वाकुः इति पाञ्चरात्रस्य सम्प्रदायस्य क्रमः। अस्य उल्लेखः गीतायामपि लभ्यते।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानमहव्ययम्।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्िक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥ (गीता ४.१)

सरलार्थः - अयम् अव्यययोगः मया पूर्वं विवस्वते प्रोक्तः। विवस्वान् मनवे प्रोक्तवान्। मनुश्च इक्ष्वाकुम् आह इति। अत एव गीता पाञ्चरात्रसम्प्रदायस्य ग्रन्थः इति वक्तुं शक्यते। एतदर्थमेव पाञ्चरात्रस्य विस्तरः अत्र अधिकः कृतः।

चातूरूप्यम्

भगवतो वासुदेवस्य चत्वारि रूपाणि सन्ति। तानि हि- १)परः २)व्यूहः ३)विभवः ४)अर्चा चेति। क्वचित् अन्तर्यामी इति पञ्चममपि रूपं गृह्यते। एतेषां रूपाणां नामानि सन्ति। यथा- परः वासुदेवः, व्यूहः संकर्षणः, विभवः प्रद्युम्नः, अर्चा अनिरुद्धः इति।

यद् वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पञ्चरात्रम् तत्र वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः चत्वारः पदार्था निरूपिताः। भगवान् वासुदेवः सर्वकारणं परमेश्वरः। तस्मादुत्पद्यते संकर्षणाख्यो जीवः। तस्माद् मनः प्रद्युम्नः। तस्माद् अनिरुद्धोऽहंकारः। सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्य एव अंशभूताः। तदभिन्ना एवेति भगवतो वासुदेवस्य मनोवाक्कायवृत्तिभिः आराधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीत्यादि च निरूपितम्।

विशिष्टाद्वैतम्

पाञ्चरात्रस्य कांश्चित् सिद्धान्तान् आदाय प्रवर्तितं शास्त्रम् विशिष्टाद्वैतमिति।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा (श्वे.उ १.१२) इति श्रुतिप्रमाणेन विशिष्टाद्वैतवेदान्ते विशेषेण तत्त्वत्रयम् अभ्युपगच्छन्ति। जीवः चित् , जगत् अचित् , चिदचिद्विशिष्टः ईश्वरः चेति तानि त्रीणि तत्त्वानि। तत्र शेषत्वेन चिदचित्तत्त्वयोः परमात्मनि आश्रयः। परमात्मनः चिदचित्तत्त्वयोश्च अपृथग्भावसम्बन्धः (अङ्गाङ्गिभावः) अस्ति। एतत् तत्त्वत्रयमपि सत्यरूपम्। चिदचिद्विशिष्टः ईश्वरः एक एव इति विशिष्टाद्वैतम् इदं मतमुच्यते।

पाशुपतम्

मधुसूदनसरस्वतीमहाभागः प्रस्तानभेदाः इति स्वकीये ग्रन्थे पाशुपतमतविषये इत्थं लिखितवान्-- पशुपतिमतं पाशुपतं शास्त्रं पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाय - अथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्यामः इत्यादिपञ्चाध्यायं विरचितम्। तत्राध्यायपञ्चकेनापि कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पतिरीश्वरः। योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम्। विधिः भस्मना त्रिषवणस्नानादिः निरूपितः दुःखान्तसंज्ञो मोक्षश्च प्रयोजनम्। एत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता इत्याख्यायन्ते।

४.९) सृष्टिविचारभेदेन दर्शनभेदः

सर्वेषां दर्शनानां संक्षेपेण त्रिविध एव भेदः इत्यपि प्रकारान्तरेण वक्तुं शक्यते। तत्राऽऽरम्भवादः एकः। परिणामवादो द्वितीयः। विवर्तवादस्तृतीयः। पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाः चतुर्विधाः परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण ब्रह्माण्डपर्यन्तं जगदारभन्ते। असदेव कार्यं कारकव्यापाराद् उत्पद्यत इति प्रथमः तार्किकाणाम्। मीमांसकानां च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिक्रमेण जगदाकारेण परिणमते। पूर्वमपि सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्यं कारणव्यापारेण अभिव्यज्यत इति द्वितीयः पक्षः सांख्ययोगपातञ्जलपाशुपतानाम्। ब्रह्मणः परिणामो जगदिति वैष्णवानाम्। स्वप्रकाशपरमानन्दाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशाद् मिथ्या एव जगदाकारेण कल्पत इति तृतीयः पक्षो ब्रह्मवादिनाम्। सर्वेषां प्रस्थानकर्तृणां

मुनीनां विवर्तवादपर्यवसानेन अद्वितीये परमेश्वर एव प्रतिपाद्ये तात्पर्यम्। न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात् तेषाम्। किन्तु बहिर्विषयप्रवणानाम् आपाततः पुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति नास्तिक्यवारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः। तत्र तेषां तात्पर्यम् अबुद्ध्वा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तात्पर्यम् उत्प्रेक्ष्यमाणाः तन्मतमेव उपादेयत्वेन गृह्णन्तो जना नानापथजुषो भवन्तीति सर्वमनवद्यम्॥

पाठगतप्रश्नाः

५१. तन्त्रस्य मुख्यविभागान् लिखत।
५२. बौद्धतन्त्रस्य विभागान् लिखत।
५३. उपास्यदेवताभेदात् तन्त्रभेदान् लिखत।
५४. भूक्षेत्रभेदेन तन्त्रविभागान् लिखत।
५५. शाक्तानाम् भावाः कति के च।
५६. शाक्तानाम् आचाराः कति के च।
५७. पाञ्चरात्रमतेन वासुदेवस्य चत्वारि रूपाणि लिखत।
५८. सृष्टिविषये कति वादाः सन्ति के च ते।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

१. सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥
२. (घ)
३. (ग)
४. (क)
५. (क)
६. (क)
७. (ग)
८. (ग)
९. (ग)
१०. (ख)
११. (ख)
१२. (क)
१३. (क)

१४. (क)
 १५. (क)
 १६. (ग)
 १७. (क)
 १८. (ग)
 १९. (क)
 २०. (घ)
 २१. (ग)
 २२. (क)
 २३. (क)
 २४. (घ)
 २५. (घ)
 २६. (क)
 २७. (घ)
 २८. (घ)
 २९. (क)
 ३०. (ख)
 ३१. (ग)
 ३२. (क)
 ३३. (क)
 ३४. (ख)
 ३५. (घ)
 ३६. (घ)
 ३७. (क)
 ३८. (क)
 ३९. (घ)
 ४०. (ग)
 ४१. (घ)
 ४२. (घ)
 ४३. (घ)
 ४४. (ग)

४५. (ग)

४६. (क)

४७. (ख)

४८. (घ)

४९. (ख)

५०. (घ)

५१. ब्राह्मणतन्त्रम् बौद्धतन्त्रम् जैनतन्त्रम् इति तन्त्रस्य मुख्यतः त्रैविध्यम्।

५२. बौद्धानां तन्त्रम् वज्रयानम् सहजयानम् कालचक्रयानम् इति भेदेन त्रिविधम्।

५३. उपास्यदेवताभेदात् तन्त्रस्य त्रयो भेदाः सन्ति। ते हि - १)वैष्णवागमः (पाञ्चरात्रम्),
२)शैवागमः, ३)शाक्तागमः चेति। वैष्णवागमे विष्णुः, शैवागमे शिवः, शाक्तागमे शक्तिः इति एताः
परा देवता उपास्यन्ते।

५४. भूक्षेत्रभेदेनापि तन्त्रविभागः यथा- विष्णुक्रान्ता रथक्रान्ता अश्वक्रान्ता (गजक्रान्ता) चेति।
प्रतिक्षेत्रम् ६४ तन्त्राणि सन्ति।

५५. शाक्तमते पशुभावः वीरभावः दिव्यभावः चेति त्रयो भावाः।

५६. शाक्तमते आचाराः सप्त। तथाहि- वेदाचारः वैष्णवाचारः शैवाचारः दक्षिणाचारः वामाचारः
सिद्धान्ताचारः कौलाचारः चेति।

५७. पाञ्चरात्रमतेन भगवतो वासुदेवस्य चत्वारि रूपाणि सन्ति। तानि हि- १)परः २)व्यूहः
३)विभवः ४)अर्चा चेति। क्वचित् अन्तर्यामी इति पञ्चममपि रूपं गृह्यते। एतेषां रूपाणां नामानि
सन्ति। यथा- परः वासुदेवः, व्यूहः संकर्षणः, विभवः प्रद्यम्नः, अर्चा अनिरुद्धः इति।

५८. सृष्टिविषये त्रयो वादाः सन्ति। ते हि- आरम्भवादः परिणामवादो विवर्तवादः चेति।

॥ इति चतुर्थः पाठः ॥

